

Társadalomátalakulási elvek Széchenyi és Kossuth vitájában

Dessewffy Aurél a Világ 1841. szeptember 22-i számában Széchenyi „A Kelet népe” című munkája kapcsán jegyezte a következő gondolatokat: „De a különbség végetlen az anyagi és a szellemi világ közt: amabban tudományos szababatsággal lehet kiszámolni az erők hatását, mellyeket használunk; — a gőzmozgonyban bizonyos mennyiségű kőszénnek s víznek, egy bizonyos tudva levő hatás felel meg; [...] de a hol eszmék és indulatok forognak fen: ott illy tudományos bizonyosság túlfekszik a gyarló ember láthatárán. Innen van, hogy a felhevülés, mellyet az agitator ébresztett, más irányt vehet, tovább terjedhet mint kezdője akarta. Az eszmék, mellyeket a messze jövő számára hányt el szaporán kicsirázhatnak, más tisztátalan elemek keveredhetnek hozzájuk a vegytani atyafiságok törvénye szerint; [...] olly szenvedélyek fejlődhetnek ki a társasági testben, mellyekről a megindító nem is álmodott. Nincs az a bölcs ki a politikában a biztossági szelepet (Sicherheits Ventill) már feltalálta volna.”¹ Dessewffy e cikkében tudatosan összevonta Széchenyit és Kossuthot bírálatában. Azt akarta megmutatni, hogy Széchenyi egykori fellépéséből szükségszerűen következik Kossuth agitációja is. Minden izgatáshoz nyúló, alulról felfelé építkező változtatási eszmét helytelenített. Érdekes e szövegben a cikkíró példahasználata: A gőzmozgony biztos, az erők előre kiszámított hatására épülő működésével szembeállította a bizonytalan kimenetelű vegytani folyamatot. Ez utóbbi szerinte Széchenyi egykori és Kossuth jelenlegi módszere: a közvélemény útja. Pedig Dessewffy e hasonlatokat a két polemizáló reformertől vette át, és eredeti helyükön éppen a két vitázó eltérő felfogását fejezték ki.

Az átalakulás Kossuth megfogalmazása szerint vegytani törvények, míg Széchenyi elképzelése szerint mechanikai szabályok között kellene, hogy végbe-menjen. Ez a példa és fogalomhasználat tendenciózusan visszatér Kossuth írásai-ban, vezércikkeiben, másrészt Széchenyi vitairataiban.² A szerkesztő vegytani ha-sonlatával szemben a grófnál mindig mechanikai allegória áll.³

1. [Dessewffy Aurél] X. Y. Z.: *Pesti Hírlap és Keletnépe közti vitály*; Ez az első darabja a négy rész-ből álló cikksorozatnak. In: Gróf Széchenyi István összes munkái 5. köt.; Gr. Széchenyi István: *A Kelet népe*; szerk. és bev.: Dr. Ferenczi Zoltán, Bp. 1925. (később: Sz-Fontes 5.) 591. old.
2. Tendenciózusan, de nem következetesen. Ezek a megfogalmazások nem túl kidolgozottak, nem lettek modellé merevívte. Talán éppen ezért fejezik ki híven a két fél felfogásának különbségét.
3. A Széchenyi és Kossuth szakirodalom sokat idézi e hasonlatokat, de nem bontja ki az össze-hasonlításukban rejlő lehetőségeket. A vita-elemzéseket amúgy is számtalan motívum értelme-zése uralja, sokszor éppen elfedve a valódi koncepcióbeli eltéréseket. (*folytatás a túloldaton*)

A természettudományok iránt érdeklődő, azok modern eredményeit ismerő⁴ Kossuth kémiai utalásait a nemzeté válás folyamatának egészére vonatkoztatta. Az ő vegytani formuláihoz hasonló megfogalmazásokat persze kortársai, főként elvbarátai is használtak (pl. Gorove István és Pulszky Ferenc). Pulszky szerint „*a nemzetek hasonlók azon testekhez, melyeket a chemia vegyít össze, s melyek a vegyület által egymást áthatva új s különböző testekké válnak.*”⁵ Kossuth példahasználata azonban többretegű. Mivel, történelemszemlélete szerint *a haladás ügyének diadala bizonyos,*⁶ ezért a fejlődés folyamata megállíthatatlan és visszafordíthatatlan. „*A minék az örök tan törvénye szerint jőni kell, minden bizonynal eljövend*”⁷ — érvelt.

Ezért azt javasolja ellenfeleinek, hogy „*nem kell hát víz ellen uszni akarni, nem kell a vélemények kifejlése árjának ellenébe gátat emelni, [...] sőt inkább azon kell lenni, hogy ezen vegytani processus minél könnyebben lefolyhasson.*”⁸ A közvélemény és az ennek hangot adó sajtó azzal, hogy a különböző problémákat felszínre hozza, javaslatokat tesz, a véleményeket ütközteti, elvezeti az átalakulást oda, hogy „*a törvényhozás, minden törvényben egy-egy sociális [értsd: társadalmi] meggyőződést fog kimondani.*”⁹ Kossuth vegytani hasonlatai egyrészt tehát azt fejezik ki, hogy a megindult változás mindenképpen be fog következni, a kor világerővel ható iránya legyőzhetetlen. Másrészt azt, hogy az időszaki sajtó maga indítja el és benne koncentrálódik a *fejlődésnek folytonos processusa.*¹⁰

3. *(folytatás a túldolgalról)* Az újabb irodalomban Lackó Mihály (*Széchenyi és Kossuth vitája*; Bp., 1977.) foglalkozik e két motívumcsoport egymáshoz való viszonyával (181–189. old.), de értelmezését egy fiktív napló keretébe helyezi, és így elbizonytalanítja forrásának alapját. Az általa megjelölt forráshelyeken ez az elemzés nem szerepel, így valószínű (mint ahogy a „*Politikai program-törvédekre*” jellemző szövegrészlet is mutatja), hogy e megjegyzések az ő következtetései.
4. Ezen érdeklődése egész pályáján kimutatható. Börtönolvasmányainak jegyzéke között szerepelnek a következők: *Mathematisches Werk von Ohme*; *Wissenschaft-Magazin*. E jegyzéket közli Viszota Gyula. In: Gróf Széchenyi István összes munkái 6. köt.; Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal; szerk. és bev.: Dr. Viszota Gyula; I. rész Bp., 1927. 685–689. old. (később: Sz-Fontes 6/I. vagy 6/II.; a 6/II. kiadása: Bp., 1930.). Még sokatmondóbb egy későbbi adat. 1876. április 16-ával keltezett levelében Zafirí László máramaros-szigeti tanárnak nagy tájékozottsággal, mély ismeretről tanúskodva, hosszan elemezte a modern természettudomány eredményeit és bírálta spekulatív, főként német tévtanait (in: Kossuth Lajos iratai IX. köt.; sajtó alá rend.: Kossuth Ferenc; Bp., 1902. 71–86. old.).
5. Pesti Hírlap, (később: PH), 1843. január 5. (210. sz.) Pulszky Ferenc: *Gr. Széchenyi István Akadémiai beszéde körül* II.
6. A sokszor ismétlődő szövegrészeket, amikor csak a fogalomhasználat jellegzetességeit mutatom be, nem teszem idézőjelbe, csak kiemeléssel elválasztom a szövegtől.
7. PH, 1841. október 27. (86. sz.) Ha nem Kossuth vezércikkeiből idézek, csak akkor jelölöm meg a cikk címét.
8. PH, 1841. július 31. (61. sz.)
9. PH, 1841. augusztus 21. (67. sz.)
10. Kossuth ebben az értelemben használja legtöbbször a vegytani hasonlatot. A nyilvánosság közvéleményt teremtő és előkészítő szerepére gondolva. A szakirodalomban Kosáry Domokos (*Kossuth Lajos a reformkorban*; Bp., 1946.) és Szabad György (*Kossuth politikai pályája*; Bp., 1977. később: Szabad) is ilyen értelemben utal ezekre a fordulatokra.

A társadalom átalakulásának nem csak folyamata, de tartalma is a kémiai vegyüléssel rokon. Hitvallásszerűen így fogalmazta meg ezt a Pesti Hírlap szerkesztője egyik cikkében: „*politikai religiónk alaptanja összeolvasztás, nem elkülönözés; mi e honnak minden osztályait nemzetiségben és alkotmányban egygyéforrottnak, egy nagy nemzeti családdá egybeolvasdottnak ohajtanók.*”¹¹ Wesselényi és Kölcsey irányadó nemzet és társadalomfelfogása fejeződik ki a nemzet különböző, olykor ellentétes érdekű elemeinek összeforrasztásában. Kölcsey magát a kémiai hasonlatot is használta. 1833. január 30-án Wesselényinél a megyei és városi követek a városok politikai szerepéről, a nemesség és a polgárság ellentétről, az esetleges közös politikai fellépés lehetőségéről vitatkoztak. A polémia kapcsán fejtegte ki saját véleményét és rögzítette Országgyűlési naplójába: „*Tegyünk próbát Uraim! ellenkezni látszanak az elemek, de van egy közérdek, mi alatt azok egyesülhetnek. — a fennmaradás, és közös szabadság érdeke. A kémia szép tudomány: az nem csak választani, de egyesíteni is tud. Menjetez experimentumot csinálni! s ki tudja, nem vezet-e maga a történet oly kémiai rokonság ismeretére, miről most álmodva sem álmodtok.*”¹²

Kossuth hasonlatai a Kölcsey megfogalmazást továbbgondolva a modern polgári nemzetté válás minden érdekkonfliktusára ráilleszthetők. Az *olvasztás, olvasdás, forrás és egyesülés* fogalmait ismétli, (különbféle igekötőkkel) variálja és kapcsolja a társadalom átalakulásának minden mozzanatához.

A *birto*k arisztokráciától¹³ azt várja, hogy ne álljon ellent az *osztályzatok egybeforrasztásának*, jelenlegi súlyát ne fordítsa a reformokkal szembe, mert az átalakulás úgyis végbe fog menni, *veletek, általatok, ha nektek tetszik, nélkületek, ellenetek ha kell.* Éppen azért támogatta elvileg egy-két mágnás országgyűlési követé választását, „*hogy kapcsul szolgáljanak a rendosztályzatok társalgási egybeforrására.*”¹⁴

A nemességet arra akarja rábírní, hogy lemondva privilégiumairól, teremtsen meg a közös szabadságot, és legyen egy olyan *erőtéljes középren*d¹⁵ bázisa, mely a *nemzeti egésszé egybeolvasdás* nemzeti jellegét és irányát megteremti. Hogy a nemesség érdekei ne sérüljenek, hogy a nemesség e feladatra felkészüljön, és annak valódi haszonélvezője lehessen, ezért az *osztályzatok egybeforrásának* folyamatát a fokozatosság követelményével és a szerves fejlődés igényével akarta egybekapcsolni. Találók megfogalmazása ennek kifejezésére: *a javúva haladás ösvénye.*

Természetesen azt is kívánatosnak véli, hogy „*nemes és polgár nemzetiségben, jogban, törvényben, kötelességben s ezekkel együtt minden érdekekben összeolvadjon.*”¹⁶ Rövid történeti elemzésében (PH, 86. sz.) a múlt pozitívumának

11. PH, 1941. október 2. (79. sz.)

12. Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*; in: Kölcsey Ferenc összes művei II. köt. Bp., 1960. 438. old.

13. PH, 1841. december 1. (96. sz.)

14. Kossuth Lajos: *Fetelet*; (később: Fetelet); in: Sz-Fontes 5. köt. 449. old.

15. Erre vonatkozó cikkei: PH, 1842. március 17. és 20. (126–127. sz.)

16. PH, 1841. november 10. (90. sz.)

tekintette, hogy a városi polgárság is alkotmányos jogokat kapott, de roppant veszteségnek tartotta, „*hogy ezen fölvétel nem assimiláció, hanem inkább elszakadás s érdek elválasztás által [...] történt*”.¹⁷ Az egybeforrasztás műve a városi kérdésben is nehézségekbe ütközött. A városok arisztokratikus belső szerkezetük, kamarai kötődésük, kormánypárti politikai orientációjuk s persze etnikai összetételük miatt nehezen voltak megnyerhetők az átalakulás progresszista, nemzeti és ellenzéki jelszavainak. Az *egy testté válás*, az elemeket mindkét fél számára kedvező eredménnyel, minőségileg is újat teremtő folyamata, a városok esetében csak többlépcsős fejlődéssel érhető el. Először a városokon belül „*forrasszunk össze tehát mennyire csak lehet, formát és castát és érdeket*”,¹⁸ és azután kezdődhet a rendek összeolvadása, a *szakadozott nemzeti tömeg egy testté forrasztása*. Kossuth ismert, Kölcsey politikai hagyományait vállaló és továbbfejlesztő elgondolása szerint az érdekegyesítés előfeltétele a városok belső szerkezetének szabályozása. A polgárság összeolvadása a nemességgel egyszerre a folyamat rész célja és eszköze is. Hiszen „*a politicalai rokonság társalgási rokonságot szülhet, de társalgási egybeolvadás a politicalai rokonságból olly forrasztó kapcsot készíthet, melly egy csomóba egyesítve eltörhetlenné teszi a nyilvesszőket, mellyeknek mindegyike magában s külön gyöngye s erőftlen*”.¹⁹ Az 1840-es évek közepének kiütkereső időszakában azonban már a polgári réteg a kossuthi elképzelésben a középrend koncepció hangsúlyosabb elemévé, letéteményesévé vált. Mint Pest megye közgyűlése előtt 1844. aug. 27-én mondta: „*[...] pap, mágnás és nemes egyedül a nemzeti átalakulást [...] természeténél fogva nem eszközözheti... Új elemekre van itt szükség, [...] Hol kellett tehát keresni a segéd elemeket, mellyek az annyira sürgetett fokónkénti haladást, békés átalakulást lehetővé tegyék? [...]* s ezek az alkotmány papiros jogaiból ki mystificált kir. városok és szabad kerületek.”²⁰ Ez persze már a *sociális* mozgalmakat szervező Kossuth társadalomfelfogása, mely azonban irányában és céljában, a rendek polgári társadalommá olvasztásában nem változott.

Az eddig rendi jogokkal nem bíró jobbágyosság esetében az érdekegyesítés fogalomrendszere már a harmincas években megkapta alapjait. Kossuth javaslatainak és programjának változásait, belső dinamikáját nem szükséges elemezni. Csak néhány érdekesebb megfogalmazásra hívom fel a figyelmet. Az alkotmányos egybeolvadás egyik elmellőzhetetlen föltételének a *szabad föld* eszméjét tekintette. Így írt ennek kapcsán a Pesti Hírlap 79. számában: „*legyen a haladás ösvényén akkint intézve minden lépés, hogy nem az elkülönözés, hanem az egybeolvadás eszméjének magvát hordja magában*.”²¹ E gondolat jegyében utasítja vissza Sztáray Albert koncepcióját, mely szerint a háziadót a parasztság kirekesztésével egyedül a nemességnek kellene viselnie. Ebben a tervben éppen az *osztályok eszméjének magvát, az elkülönözést* tartotta elutasítandónak, és helyette

17. PH, 1841. október 27. (86. sz.)

18. PH, 1841. november 10. (90. sz.)

19. PH, 1843. május 10. (246. sz.)

20. idézi: Szabad 81. old.

21. PH, 1841. október 2. (79. sz.)

„a privilegiált osztályoknak a néppel egy testté forrását”²² ajánlotta. Egy, a vita szempontjából is érdekes megfogalmazása azt mutatja, hogy bár ő is használta azt a valóban kifejező fordulatot, mely szerint a népet be kell emelni az alkotmányba, mégis a többször hangoztatott *eggyéolvadás*, *egybeforrás* stb. formulák hívebben kifejezik a kossuthi koncepció sajátosságait: „népet — gr. Széchenyi szavaival élve — az alkotmány sánczai közé bevinni, mivelhogy a népet nemzetté tenni [és most már a saját elképzelését jobban kifejező formulával folytatta], vele egy politikai testületté fornni, s őt politikai jogokban is részesítésre képesíteni a legforróbb óhajításunk”.²³

A nemzeti eggyé forradásnak másik hasonlóan fontos terepe a nemzeti-nemzetiségi érdekegyesítés megvalósítása. Második vezércikkében²⁴ már az ellenkező elemek egybeforrasztásának lehetőségein gondolkodott. A Pesti Hírlap az aktív, de nem erőszakos magyarosítás útját választotta. Kossuth ezt program-szerűen is megfogalmazta: „[...] míg társadalmi életünket gyökeresen magyarrá nem reformáljuk, addig a diadal, mit a törvényhozás nemes küzdése nyelvünk ügyében a törvény holt betűibe leteszen, nemzetiségünk jövődjét biztosítani soha sem fogja. Erre a törvénybeni reform nem elég, itt sociális reform szükséges, mire a törvény lehet hatással, de azt egyedül nem teremtheti.”²⁵ A nemzetiségi megosztottság felszámolása, az asszimiláció, főként védekező indítékokból vált a rendi korlátok felszámolását célzó társadalompolitika fontos elemévé.

Hogy a „nemzetirányos központosítás [...] egy lélekben egy akaratban egy nemzetté olvasszon”,²⁶ azért támogatta a nemzeti szempontból amúgy is kedvező Zay Károly féle, a protestáns felekezeteket érintő unió tervet,²⁷ és azért tett a zsidóságnak is jogegyenlősítő és beolvasztó ajánlatot,²⁸ mely a *sociális egybeforradás* lehetőségét teremtette volna meg.

Az *asszimiláció* tehát a társadalom minden szféráját át kell hogy hassa: „[...] nekiünk magyaroknak a javítva haladás ösvényén minden lépést akkint kell intéznünk, hogy a szakadozott nemzet osztályai egybeforrasztassanak, s magán-testületek szűkkeblű érdeke a közérdeknek ellene ne szegeztessek, sőt inkább állapot, születés, vallás és személyes viszonyok a honpolgár magasztos nevezetében együvé olvadjanak”.²⁹ Az alkotórészek elvesztik, vagy megváltoztatják az egyesülés előtti sajátosságait, és egy új, egészen más tulajdonságú egységet képeznek: modern polgári nemzetet. Ez a minőségileg más, ez az erős, a függetlenséget reális lehetőségként bíró magyar nemzet, mely a középrendi társadalom irányába mozog, a folyamat valódi távlata. A *chémiiai processus* lényegét az átalakulás várható eredménye reprezentálja.

22. PH, 1842. április 7. (132. sz.)

23. PH, 1842. április 17. (135. sz.)

24. PH, 1841. január 9. Nyelvünk ügye

25. PH, 1842. június 2. (148. sz.)

26. PH, 1842 június 23. (154. sz.)

27. Többször visszatér rá, PH, 1841. március 17. (22. sz.) és július 17. (57. sz.) E cikkek idevágó fogalmai: egybeolvasztás, egybeforrás, eggyéolvadás.

28. Szahad 68. old.

29. PH, 1841 november 24. (94. sz.)

Széchenyi mechanikai hasonlatai a fejlődést az erőművek, mozdonyok, gőzgépek, órák működésével állítják párhuzamba. Az *alkotmányos erőmű*, a korban sokat használt fogalma mellett példáinak nagy részét ő honosította meg a magyar politikai irodalomban. Az 1840-es években született írásai sokszor az általánoságok szintjén mozogtak és így a modellteremtésnek, a hosszú, akár oldalakat elfoglaló párhuzamosításoknak nagyobb teret szentelt. Persze már programteremtő munkáinak is egyik jellegzetessége a példák és hasonlatok sokasága. A társadalom átalakulásához kapcsolódó, a mechanika világától kölcsönzött képei három fő kérdés szerint rendezhetőek el.

Legtöbbször a folyamat tempóját modellálja. A *szaporán forgó erőmű*, a *jól megindított honi mozgony* a társadalmi viszonyok kuszasága, heterogenitása miatt „*rendesen, biztosan és csak lassanként fog forogni és emelkedni oly sebességre, milyenre az élet minden javai közt felvihető a magyar nemzet ütéréje*”.³⁰ A folyamatot gyorsítani nem szabad inti a Pesti Hírlap szerkesztőjét, mert az erőmű „*a jó vágásból bizonyosan kibiccen* [...] *és tévutakba bonyolodik*”,³¹ mert a *túlfűtött mozgony* nem a jövő, hanem a szétrobbanás felé rohan, s mert a Missisipin hajózó túlhevült, *telkes yankee erőművest*³² a katlan az égbe röpíti. Szerinte a fölösleges gőz kieresztésével a túlhajtás, a túlhevülés, a tűzveszély és robbanás elhárítása van most napirenden.

A hatás–ellenhatás, a nyomás–ellennyomás mechanikai törvényszerűsége a másik fő tétele. Egy szemléletes hasonlata szerint a Pesti Hírlap szerkesztője nem ismeri az ellenhatás tudományát, „*mert hiszen másképp észrevehette volna, midőn például a víz színére csapta tenyerét és ez fáj, hogy még a lágy víz is, mely egy kis jó módnak oly könnyen enged, az erőszaknak ellentáll*”.³³ Főként a nemzeti-ellenét kapcsán és az arisztokrácia feladatvállalása érdekében óvta a társadalom érdekviszonyait, „*mert osztályzatok, felekezetek megtámadása, lealacsonyítása ellenhatást szül, kivált mai rugékonyabb napokban, a visszalökés pedig ismétli megtámadást s így tovább*”.³⁴

A harmadik hasonlatcsoport a gépek belső szerkezetét elemzi. Fontosnak tartja, hogy „*az erőmű részei megcsúszják minden recsegés, minden csikorgás, és az egész lehető leghangosabban összehangzásban működjenek*”.³⁵ Minden a funkciója szerint. A legbonyolultabb gőzgép is éppen az alkatrészek hibátlan működése által lendülhet mozgásba. Példaként idézi, hogy a megjavíthatatlannak tűnő *párizsi gőzönyt*³⁶ egy angol erőműves csak egy csavar megigazitásával indított újra. A társadalom irányításában, a reformok vezetésében se keverjük össze a szerepeket — ajánlja Széchenyi, és persze e képpel arra is utal, hogy hozzáértő erőművesek kellenek.

30. Széchenyi István: *A Kelet népe* (később: *A Kelet népe*) in: Sz-Fontes 5. köt. 236. old.

31. uo. 275. old.

32. uo. 268. old.

33. uo. 278. old.

34. Széchenyi István: *Garut* (később: *Garut*); in: Sz-Fontes 6/f. köt. 36. old.

35. *A Kelet népe*: 267. old.

36. uo. 288–289. old.

E két motívum Széchenyi és Kossuth módszerbeli ellentétei mellett társadalomátalakulási elveinek különbségére is rámutat. E két séma alapján jól megmutatható, hogy a társadalom átalakulásához milyen elvekkel közeledik Széchenyi és milyennel Kossuth. Természetesen a két reformer társadalomfelfogásának összehasonlítását a programok, a konkrét tervek alapján kell elvégezni. Ezek a hasonlatok csak az eltérések világosabb megmutatására alkalmasak, hiszen nem elfedik a vitázókat, mint oly sok más, történeti közhelyre rögzült címke, hanem sokkal inkább felfedik, világossá teszik felfogásbeli különbségeiket.

Tendenciózusan e hasonlatok negatív képként is visszatérnek. Széchenyi a kémiai hasonlatot Kossuth ellen fordítja, míg a szerkesztő és elvbarátai a mozdony motívum használatával bírálják a grófot. Széchenyi szerint a szerkesztő által beindított kémiai erjedés kiszámíthatatlan. A társadalom mélyéből származó szükségletek elsöpörhetik a stabilitást. Ezért reagál érzékenyen Kossuth társadalompolitikájának mozgására. Az *Adó és Adózzunk* című Kossuth cikkek a *Politikai program-töredékek* írása közben hirtelen Kossuth ellenes kirohanásokra készítenek. Ekkor mutatja be fővonásait „*azon vegytani processusnak mellyben t. K. úr most alchymizálva politizál (vagy politizálva alchymizál), s melynek végeredménye chemiai, sőt szoros igazságilag nem lehet egyéb mint Hora-Gloska féle tragoe-dia*”.³⁷ Önmagukban ártatlan szereket vet — fejtegeti tovább — Kossuth *chemico politikai lombikába, az úrbéri örökváltás eszméjét*, és azt, hogy „*a magyar nemességnek márul holnapra rögtön mindenre adózni kell!*” Ezek azonban egybevegyítve erjedésbe (*fermentioha*) mennek át, és megváltoztatva természetüket méreggá válnak. S ismétli újra: „*ránk fog idéztetni egy Hora-Gloska féle idétlenség*”. Ez a kiszámíthatatlanság aggasztotta, mint láttuk Dessewffyt. és ugyanilyen értelemben — a vegytani utat elutasítva — vette át e formulát Eötvös is 1848 őszén egy Szalayhoz írt levelében: „*Miként fognak kifejlődni dolgaink, mi lesz minden bajnak s vajúadásoknak vége, s mikor érzük el ezt? e kérdésekre nehéz lenne felelni, én csak egyet tudok; hogy a jelen mozgalmakból minden fejlődhetik ki, de hogy a kémiai processzus végén — hogy Széchenyiesen szóljak — egy magyar közállományt s magyar statust jelen határaival nem fognak a retortában találni, ez iránt tisztában vagyok magammal.*”³⁸

Kossuthnál valóban van ismeretlen elem, szerinte nem lehet mindent előre-látó tervek szerint kalkulálni. Főként nem a társadalom változásait. Az 1843/44-es országgyűlés előestéjén így írt *Szemle és Értesítés* című vezércikkében: „[...] A ki meg tudná mondani, mi lesz e napok végeredménye, [...] Ámde hagyjuk a jóslatokat, mert egyenkint ösmerjük bár az összes tömeg alkatrészeit. — azt, hogy egybekeverésök vegytani processusából mit fejtend ki ama még ismeretlen tényező, az események roppant hatalma, ezt ember megmondani képtelen. És ez jól van így. Hagyd reméljenek még a félők is.”³⁹ Persze az ő számára a történelmi fejlődés logikája szerint a végeredmény nem kétséges: polgári társadalom, nemzeti egység.

37. Széchenyi István: *Politikai program-töredékek*. In: Sz-Fontes 6/II. köt. 787–793. old.

38. Eötvös József levele Szalay Lászlónak 1848. október 20. München; in: Eötvös József: *Levelek*; szerk.: Oltványi Ambrus; Bp., 1976. 210. old.

39. PH, 1843. május 14. (247. sz.)

Kossuth érvrendszere ebben a kérdésben a társadalomfejlődés azon modernebb felfogását képviseli, mely szerint a politika csak a társadalmi változás keretét teremtheti meg. Az intézmények nem tudják a társadalom mozgását irányítani. Széchenyi ezzel szemben a folyamatot mindenképpen ellenőrizni, sőt levezényelni akarja. Az átalakulás szerinte akkor marad meg a megfelelő és kiszámítható keretek között, ha az irányítás a *hozzáértők, mozgonyárok* kezében marad. A társadalom többsége inkább csak haszonélvezője lehet e folyamatnak. Kossuth éles kritikával utasítja el e megközelítést: „*kik azt hiszik, hogy egy egész nemzet életének ezernyi műkerekerei mind az ő tervök szerint fognak mozogni, mint egy gépelynek alkatrészei; mert — [...] egy nemzet, kivált alkotmányos nemzet, senki kedvéért nem fog élni systematice, az ilyen escamotirozás történhetik ott, hol egy minster összeül maga magával és két szem közt elvégzi a törvényhozást; — nálunk ez teljességgel nem mehet.*”⁴⁰ A változás, az idő követelményeinek megfelelő átalakulás, vagy a társadalmi érdekek nyilvános megvitatása s a törvényhozás útján, vagy *sociális téren*, a társadalom megindított önmozgásában valósulhatnak meg. „*[...] ezen vegytani processusban más agentiak is működtek, melly működést azonban a nemes grófnak [...] nem volt ideje figyelmes szemmel kíséretni.*”⁴¹

A tervezett tempó is természetesen különböző. Bár a szervesség és fokozatosság elvét mindkét motívumba belefoglalták. Széchenyi hasonlataiban ezt a célt szolgálja a felesleges energiák elpárolgatása, a *gűzkirekesztés*. Kossuth megfogalmazása szerint: „*nem kellene most új meg új gátat emelniök [...] az indulók elibe [...], mert hiszen míg a gondolat törvénné válik, [...] annyi elpárolgáson megy keresztül, annyi retortákon űzetik a vegytani processus, miszerint rohanástól, elhamarkodástól tartani nincsen semmi ok.*”⁴²

Széchenyi szerint a különlemű részeknek előbb az idő vegytana által rokonosulni kell. Az összeolvasztás ellenhatást szülő erőltetése helyett az időtől, a *helyes taktikától*, az érdekek érintkezésétől és *lassú súrlódásától* lehet remélni a kívánt átalakulást. A heterogén elemeket nem ajánlatos — absztrakt teóriák alapján, „*mellyeket könyvekből compilálgattunk, vagy saját agyvelőinkből lombikoztunk ki*”⁴³ — *egy fazékba vetni és belőle várni a százezer kis érdek egy nagy nemzeti érdekbe összeolvadását*, hiszen abból csak „*maga magát felmaró vegyület*”, „*rothadásba átmenő undok zagyvalék*”⁴⁴ keletkezik. Az időelőttiség a még kiforratlan érdekeket éppen egymás ellen fordítja: „*[...] ha mostani állásában szorítatik a magyar az ujjászületési forradalom lombikába, és a végett, hogy aztán abból újra öntve, egészen ujjászületve lép abból valami nemzet ki, de a magyart hiába fogja keresni az illy műtételt kísérő vegytanár a lombikban.*”⁴⁵ — érvelt a nemzetté válás óvatosabb és lassabb változata mellett.

40. uo.

41. *Felelet* 433. old.

42. PH, 1841. szeptember 8. (72. sz.)

43. Széchenyi István: *Két garas* XVII. In: Sz-Fontes 6/II. köt. 159. old.

44. Garat 37., 80. old.

45. *A Kelet népe* 381. old.

Kossuth valóban a lendületesebb tempójú átalakulás útját egyengette. A nemzetté válás folyamatának gyorsítását az a veszélyérzet sürgette, hogy a magyarságot *elemésztí a zordon keleti szél* vagy felolvasztja *a nyugati langy fuvalom*. Másrészt a társadalom erősödő krízisjelenségei, egyre égetőbben kényszerítették a fordulat lendületesebb és következetesebb végigvételét. A társadalmi érdekeket és igényeket sőt követelményeket elfedni nem lehet, a társadalomnak a vegytani hasonlat szerint is meg kell mutatkoznia. A közvéleményben majd a törvényhozásban de akár a *sociális téren*. „*Aki a locomotivon nincs, a gőzműert lent nem fogja fentarthatni*” — címezte e sort a Pesti Hírlap hasábjain Széchenyinek Zichy Herman.⁴⁶

Széchenyi ezzel szemben éppen a folyamat lényegi elvévé emeli azt, hogy a társadalom érdekviszonyai sértetlenek maradjanak. Így el is fedí azokat. A társadalmi válság tempóváltoztatásra kényszerítő erejét már rendszere kizárta. A társadalom szerkezetének ilyen védelme magában rejtette annak a lehetőségét is, hogy a társadalom nem formálódik át. A tempót Széchenyi valóban megpróbálta mindig visszaigazítani az arisztokrácia társadalmi és Bécs politikai elvárásaihoz. A valódi átalakulás lehetőségéről nem mondott le, csak azt nagyon hosszú folyamatnak képzelte. Vállalkozásai, reformtervei, érdekegyesítő koncepciójának újbóli megerősítései továbbra is a polgári nemzet megteremtésének az igényét jelezték. Haladáscentrikus társadalomfelfogása is jól mutatja, hogy nála a társadalom adott szerkezetének védelme *nem cél*, mint az újkonzervatívoknál, *hanem eszköz* egy szerinte biztosabb és más típusú *progressió* érdekében. Széchenyi és Kossuth felfogása a társadalom átalakulásáról módszer, tempó, mérték és program tekintetében jócskán eltért egymástól. De a két különböző koncepció egyazon vagy hasonló irányba mutatott. Mint ahogy Széchenyi *mozgonya* ha lassan is, de a polgári magyar társadalom felé haladt, ugyanúgy Kossuth *lombikjában* a polgári nemzet vegyülete készült.